

FRAGUAS E A ARQUEOLOXÍA GALEGA NA SEGUNDA METADE DO SÉCULO XX

FRAGUAS AND THE GALICIAN ARCHAEOLOGY
OF THE SECOND PART OF THE TWENTIETH CENTURY

Felipe Arias Vilas
Facultade de Humanidades (USC Lugo)

Resumo: O presente traballo realiza un percorrido resumido pola arqueoloxía galega na segunda metade do século XX, partindo dos traballos de Antonio Fraguas na zona lucense e analizando o papel fundamental da Sección de Arqueoloxía e Prehistoria do Instituto de Estudos Gallegos Padre Sarmiento, sobre todo nas décadas dos anos 70 e 80, en que promoveu traballos e investigacións aglutinando persoas de museos, da universidade e doutros ámbitos sociais.

Abstract: A summary tour of Galician archaeology is made in the second half of the twentieth century. It starts with the work of Antonio Fraguas in the Lugo area, analysing the fundamental role of the Section of Archaeology and Prehistory of the P. Sarmiento Institute of Galician Studies, especially in the 70s and 80s, years in which he promoted work and research by bringing together people from museums, from the university field and from other social spheres.

Palabras chave: Antonio Fraguas, arqueoloxía, Instituto de Estudos Gallegos Padre Sarmiento IEGPS, museos, universidades, coordinación.

Key words: Antonio Fraguas, archaeology, Padre Sarmiento Institute of Galician Studies IEGPS, museums, universities, coordination.

Resaltouse varias veces o importante papel que algúns dos persoeiros da cultura galega, sobre todo vinculados en orixe ao Seminario de Estudos Galegos (SEG), xogaron na transmisión do pensamento, dos criterios de acción e dos coñecementos ás novas xeracións de investigadores e eruditos da década dos anos 60 e posteriores do século XX.

Antonio Fraguas Fraguas (para moitos e para sempre será “don Antonio”) foi un daqueles persoeiros. Nesta colaboración queremos resumir esa transmisión, ese labor de enlace que el tivo desde os seus traballos sobre temas arqueolóxicos dos anos 50 ata o final do século, décadas estas nas que foi fundamental o papel desempeñado pola Sección de Prehistoria e Arqueoloxía do Instituto de Estudos Gallegos Padre Sarmiento (IEGPS), dependente daquela do Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), ao que Fraguas tamén pertenceu e onde exerceu de investigador galego e galeguista.

FRAGUAS E A ARQUEOLOXÍA: A ETAPA LUCENSE

A relación de Antonio Fraguas coa arqueoloxía iníciase nos tempos do Seminario de Estudos Galegos, como ten resaltado o xa desaparecido García Martínez (2006) e como analiza Calo Lourido neste mesmo volume do BRAG, pero algún dos seus traballos de prospección e estudo de xacementos verían a luz con posterioridade á guerra civil e sobre todo a partir de 1950, cando don Antonio recupera o seu posto docente no Instituto Masculino de Lugo.

Será en Lugo, xa con certa estabilidade aínda que pendente sempre dun futuro traslado a Santiago de Compostela que conseguirá en 1959, onde realizará e publicará unha serie de traballos e artigos (Abel 2019) nos que se plasmarán de xeito evidente os criterios de entrega ao país, a transmisión “do sentimento da terra” e, ao cabo, a achega de coñecementos á arqueoloxía galega que é o que aquí nos ocupa.

Fraguas (“San Fraguas”) aproveita e practica a docencia cos seus alumnos, facendo con eles viaxes e, sobre todo, andainas na procura de paraxes, sitios e mesmo materiais arqueolóxicos. Partindo dunha inicial intención didáctica, nada habitual naquela altura pero extraordinariamente útil e positiva, se facemos caso aos numerosos testemuños dos seus alumnos lucenses (poden verse en Regueiro 2019), el acabará convertendo estas saídas en investigacións e estudos publicados (1953, 1962a, 1962b, 1971, 1974), guiado sempre pola tripla intención didáctica, científica e social-cultural, que foron as teimas constantes do persoeiro que homenaxeamos en 2019.

Para exemplificar o antedito abonde citar algunhas das publicacións de tema arqueolóxico que viron a luz nese período 1950-1959 ou ben elaboradas a raíz da súa estada na cidade lucense.

As prospeccións no Saviñao co Seminario de Estudos Galegos, realizadas co espléndido mecenado do levaro Juan López Suárez (Xan de Forcados), son anteriores a aquel período e parte delas foi publicada xa nos anos 30 (López/Fraguas/Lorenzana 1930).

Foron realizadas tamén nos anos 20 e 30, aínda que publicadas posteriormente –por razóns obvias acontecidas no período entre 1936 e os anos 50–, as prospeccións sobre os castros do Saviñao, que deron lugar a unha publicación case monumental, malia estar incluída nunha obra colectiva, como son as actas do III Congreso de Arqueoloxía de ámbito estatal, celebrado en Galicia en 1953 (López/Fraguas 1955). Neste volume tamén publicará Fraguas unhas breves achegas sobre o grupo dolménico do Monte Orgoso e os petróglifos do Monte Pedreira, do seu Cotobade natal. No extenso traballo sobre os castros levamos compróbase a intensidade e meticulosidade do sistema de prospección e dáse conta de máis de corenta xacementos castrexos da comarca do Saviñao e dalgunhas parroquias lindeiras de Monforte de Lemos e de Pantón. Achéganse planos e cortes esquemáticos de todos os sitios recollidos, cun sistema que se vai reproducir e utilizar ata tempos ben modernos, mesmo do século XXI, e inclúense sempre as notas do chamado daquela “folclore arqueolóxico” e hoxe patrimonio inmaterial ou intanxible, que xa nese momento era tan importante como urxente documentar. Hai que sinalar que para esta monumental achega científica, Fraguas e Cuevillas tiveron ocasión de utilizar o libriño do cura de Vilar de Ortelle, Ramón de Castro López, obra tan importante para a zona como de singular e expresivo título (Castro 1929).

O interese, e mesmo a ansia, por localizar, describir e dar a coñecer xacementos e en particular túmulos megalíticos levouno a continuar en Lugo, acompañado ou non dos seus alumnos, e quedou reflectido en achegas posteriores, nas que describe o estado de varias mámoas na contorna lucense (Fraguas 1953), especialmente as do antigo Campo de Tiro do monte de San Cibrao (con algún achado casual, e das cales hoxe queda unha medorra na veciñanza do Hospital Universitario Lucus Augusti) e outras medorras na zona das Arieiras (tamén con algún achado cerámico) e no val do río Mera, ao sueste da cidade de Lugo.

Anos despois o noso home volverá utilizar datos e informacións deste tipo de xacementos no ámbito lucense (Fraguas 1962b), pero quizais sexa máis salientable a achega que fai sobre castros da mesma comarca, sobre todo –pero non só– da banda occidental, de novo elaborando un artigo a partir das prospeccións feitas cos escolares do Instituto de Lugo, na súa maior parte na década dos anos 50.

Trátase dunha achega importante pois as súas informacións foron e son útiles ata hoxe mesmo, tendo en conta que se refiren a unha ducia de castros, con achados casuais en varios deles que semellan certificar a súa continuidade na etapa galaico-romana (como a Croa de Piugos, con tégulas, ao igual que o de Meilán, con varias terrazas sobre o Miño), ou cunha significación especial, como o de Corvazal ou Cabanas, a pouca distancia do monumento de Santalla de Bóveda,

relación que Fraguas xa intúe no seu artigo de 1962, moitos anos antes de se descubrir nel unha fonte ou arqueta similar á do dito monumento.

Tamén a raíz da súa permanencia en Lugo chega a publicar algún achado casual da zona da Ulloa (Fraguas 1971). Igualmente desa etapa proceden boa parte dos coñecementos e informacións que recollerá na súa útil obra monográfica dedicada a esta cidade (Fraguas 1974), na que evidencia un notable manexo da bibliografía arqueolóxica e histórica daquel momento, tanto da local como da foránea; unicamente deixou por citar *Five town-walls in Hispania Citerior* (1931), do inglés I. Richmond, na que estuda a muralla lucense, ou, por razóns cronolóxicas da recollida de datos (segundo información persoal do propio don Antonio), a monografía científica sobre o recinto publicada por nós en 1972.

FRAGUAS NO INSTITUTO DE ESTUDIOS GALLEGOS PADRE SARMIENTO

O vínculo de Antonio Fraguas co Instituto Padre Sarmiento (IEGPS) fíxose efectivo sobre todo despois de xubilarse, pasando a ser o bibliotecario da institución, e converténdose no activo xefe da Sección de Etnografía, onde exerceu maxisterio sobre nomes como González Reboredo, Calo Lourido, García Martínez, Vázquez Varela, Clodio González e outros. Tamén tivo relación con temas de arqueoloxía, realizando algúns traballos esporádicos, como refire o propio Carlos García Martínez (2006).

Igualmente, eran habituais, e mesmo útiles e significativos, os obituarios dedicados a arqueólogos (non técnicos profesionais pero si no sentido de persoas que fixeron algún tipo de traballo e/ou estudos arqueolóxicos), como foron as súas lembranzas de Sebastián González García-Paz (un dos seus mellores amigos e compañeiro de teimas e andainas), de Manuel Vázquez Seijas ou do seu prezado Xaquín Lorenzo Fernández¹.

Coincidiu Fraguas no IEGPS con outros nomes, algúns deles vinculados directamente á Sección de Arqueoloxía, como foi o caso do prolífico erudito Xesús Taboada Chivite, xefe desta sección desde 1973 ata 1976.

Ademais deste persoeiro verinés, que desenvolveu un inmenso labor de prospección (e mesmo de escavacións) a nivel comarcal, acompañado de agudas intuicións interpretativas para todo o ámbito galego (v. *Boletín Auriense* 2007), cómpre citar, en primeiro lugar e a título de exemplo, os traballos de campo e, en menor medida, de gabinete de Manuel Chamoso Lamas (tamén vinculado ao IEGPS), que interveu en sitios arqueolóxicos que logo se revelarían como claves no estudo de varias etapas da arqueoloxía e historia galegas, como a catedral de

1 Fomos testemuñas dunha curiosa confusión de don Antonio respecto da morte de Xesús Ferro Couselo e o citado Vázquez Seijas, a quen deu por defunto antes de tempo.

Santiago, o castro de Viladonga, a vila e necrópole romana de Moraima, o complexo galaico-romano de Barbantes, o conxunto romano e medieval de Iria Flavia ou o núcleo de San Bartolomeu de Tui, entre moitos outros.

Tamén deben citarse os continuos labores de inventario e catalogación efectuados desde o Museo de Pontevedra baixo a dirección de Filgueira Valverde (que rexeu o IEGPS durante varios anos) e executados maiormente por Alfredo García Alén.

Outros exemplos dignos de mención, pero xa sen relación –polo menos directa– co IEGPS, aínda que si amigable e persoal con Fraguas, serían Xesús Ferro Couselo e Xaquín Lorenzo Fernández e os seus traballos no Castromao celanovés, ou Francisco Conde-Valvís e as súas descubertas na Cibdá de Armea en Augasantas² ou, en menor medida, Manuel Vázquez Seijas sobre temas lucenses.

A SECCIÓN DE ARQUEOLOXÍA E PREHISTORIA DO IEGPS

Coincidindo coa presenza activa de Antonio Fraguas no IEGPS e en relación coa arqueoloxía galega da segunda metade do século XX, cómpre agora citar o papel da Sección de Arqueoloxía e Prehistoria desta institución, particularmente a partir de finais dos anos 60 e comezos dos 70, resumindo a este respecto parte do sinalado por nós e Calo Lourido (Arias/Calo 2018) a propósito da homenaxe a Carlos García Martínez, outra figura vinculada tanto ao mesmo Fraguas como á devandita Sección, na que tamén participaron Acuña Castroviejo, Carro Otero, González Reboredo, Vázquez Varela e, co decorrer do tempo, moitos máis.

Aqueles mozos que en 1967 entraron en contacto con Fermín Bouza-Brey e acabaron movéndose no marco do Instituto de Estudos Gallegos Padre Sarmiento, por mor do interese do dito polígrafo galeguista pola transmisión de coñecementos e do amor polo país, seguramente estaban lonxe de saber que abririán unha etapa fundamental no devir da arqueoloxía galega nas tres décadas finais do século XX.

Bouza-Brey dirixiu a Sección de Arqueoloxía e Prehistoria do IEGPS ata o seu pasamento, en xuño de 1973, e nese período entregouse á formación e promoción daquela nova fornada de estudosos e investigadores, aos que se uniron outros entre 1971 (Felipe Arias Vilas) e 1976 (Francisco Calo Lourido, neste caso cunha bolsa de persoal investigador do CSIC).

Naquela etapa, ademais de iniciarse no mundo da investigación arqueolóxica, tanto de campo como de biblioteca, o grupo nucleado por Bouza-Brey asumiu a tarefa e a ilusión de recoller, conservar e transmitir tanto os saberes científicos en

² Véxase, para os casos ourensáns, Rodríguez/Rodríguez 2016.

temas de prehistoria e arqueoloxía como a herdanza galeguista que procedía do SEG dos anos 20 e 30, cando menos ata onde fose posible, considerando a dependencia orgánica e económica do IEGPS do Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) central e, como se comprobou ao cabo do tempo, centralista.

A ese período corresponden unha serie de traballos sobre o megalitismo no Montouto (Teo), ou sobre o que logo sería o importante conxunto de Adro Vello de San Vicente do Grove, ou as prospeccións nas terras lucenses do Incio, do Buriz (Parga-Guitiriz) e de Lousada (Xermade), ou nas pontevedresas de Terra de Montes (Arias/Calo 2018).

Así mesmo, non estará de máis destacar que, nesa altura, se promoveron traballos en común con investigadores estranxeiros, como C. Borgna e R. Fontanini, para o caso do estudo da arte rupestre (como a de Campo Lameiro), ou con E. Shee para a decoración mural megalítica. A todo isto viñan unirse os numerosos contactos cos arqueólogos portugueses, xa tradicionais desde os tempos de Federico Maciñeira, Fermín Bouza-Brey ou Xaquín Lorenzo, e que logo se fortificarían con nomes como Carlos Alberto Ferreira de Almeida e os seus discípulos do norte portugués, sobre todo do Porto, Guimarães e Braga, forxándose así unha relación de amizade e traballo que chegou aos nosos días, representada, por exemplo, pola figura de Teresa Soeiro.

Sucedeu a Bouza-Brey na Sección de Arqueoloxía do IEGPS Xesús Taboada Chivite, ata a súa morte en 1976. Nese ano e no seguinte prodúcese unha ampliación e verdadeira refundación da Sección, coa dirección (en realidade como coordinador ou *primus inter pares*) de Felipe Arias Vilas, “estreándose” o renovado grupo cun manifesto público (estabamos na etapa chamada “Transición”) no que se reclamaba xa a necesaria existencia dun organismo propio para a xestión do patrimonio galego (*La Voz de Galicia* 11/XI/1976). O dito manifesto aglutinou a moitas persoas con dedicación á arqueoloxía, de moi diversa adscripción institucional ou mesmo investigadores a título persoal, dando lugar á conformación da nova Sección de Prehistoria e Arqueoloxía do IEGPS.

Os traballos e estudos realizados ao abeiro daquela Sección ou en colaboración con ela foron numerosos, tanto nas xeiras de prospección e escavación como no estudo de materiais ou mesmo na elaboración de sínteses (como exemplo, Acuña 1979), intervindo, a moi diversa escala, en sitios coruñeses como Baroña, Borneiro ou Elviña, lucenses como Viladonga ou O Courel (este promovido pola Universidade de Santiago de Compostela), ourensás como San Cibrán de Las ou Castromao, e pontevedreses como Porta de Arcos (Rodeiro) ou A Lanzada.

A maiores, a presenza pública da Sección fíxose notar tamén no ámbito da protección patrimonial, como foi o caso da entón incipiente arqueoloxía subacuática, debido ao constante traballo do seu membro colaborador Rafael Mejuto

García, desgraciadamente desaparecido sendo ben novo, chegándose incluso ao enfrontamento coa Armada española, sendo denunciados os feitos diante da administración central e, posteriormente, da nacente Autonomía galega.

Máis repercusión e transcendencia tivo aínda o episodio da construción de tres aparcadoiros soterrados no centro da cidade de Lugo, no outono de 1986, que deron lugar a unha aceda polémica na que varios membros da Sección denunciábase que non facían falta tales aparcadoiros para saber que Lugo era un enorme xacemento romano, a cidade de *Lucus Augusti* (*La Voz de Galicia* 4/XI/1986), fronte á propaganda oficial que se facía nos medios das (forzadas) escavacións en área realizadas en varias superficies urbanas (algunha xa cos seus restos arqueolóxicos irremisiblemente derramados e perdidos) e fronte á “traída” de Italia dun vedraño arqueólogo paleocristián (M. Mirabella Roberti) para tratar de xustificar as desfeitas e as súas presuntas (e, de novo, forzadas) solucións.

Tamén pode ser indicativo do importante papel desempeñado pola Sección o feito de que as reunións periódicas e fixas que se celebraban en Santiago se fixesen deseguida itinerantes, ao xeito das que no seu tempo facía o SEG, o que favorecía o coñecemento e mesmo o traballo sobre zonas e sitios arqueolóxicos de todo o país. Abonde citar como exemplo destas reunións técnicas e científicas as da Terra de Melide, da Terra Chá e Serra do Xistral (abrigos paleolíticos e medorras), as de Ourense (Río Caldo, *Aquis Querquernis*, Salas, miliarios de Portela do Home) e Celanova (Castromao), Verín e terras raianas (San Millán da Xironda), A Coruña (Elviña), Pontevedra e Vigo etc., ademais, como dicíamos, das reunións na propia sé compostelá do IEGPS, entre as que é digna de lembranza unha sesión maratoniana cunha lección maxistral sobre o megalitismo portugués de Luís Montegudo García, recentemente desaparecido e que debe resaltarse como outro personaxe fundamental nas investigacións prehistóricas e protohistóricas pero tamén filolóxicas e históricas de Galicia (e non só) en toda a segunda metade do s. XX (poderase ver en Arias/Fariña e.p.).

Baixo a inspiración e o empeño de Carlos García Martínez, xa desde fins dos anos 70, a Sección actuou, durante varios anos, como xa se apuntou, como coordinadora das distintas intervencións arqueolóxicas en Galicia, primeiro de cara a Madrid (Ministerio de Educación y Ciencia, logo Ministerio de Cultura) e posteriormente tamén, pero só por algún tempo, de cara a Santiago de Compostela como capital autonómica, coas competencias correspondentes en Cultura. Esta programación conxunta das intervencións arqueolóxicas en Galicia, nucleada arredor da Sección do IEGPS, fíxose desde 1977 ata 1982 diante do Ministerio, e en 1983 e 1984 coa Xunta, se ben a programación de 1985 quedou xa sen resposta e mesmo se paralizaron algunhas das escavacións en marcha.

Outras actividades da Sección a salientar poderían ser algunha exposición dedicada a persoeiros da arqueoloxía galega como López-Cuevillas; a execución dun programa de fotografía aérea arqueolóxica, realizada sobre unhas rutas por todo o país, que se farían en 1994 cunha serie de voos efectuados por Gerardo Gil (ICONO S.L.) e que, entre outras utilidades, serviu de base para exposicións sobre este tema, algunha delas ben recente; ou mesmo o inicio da elaboración dun glosario de termos de arqueoloxía e prehistoria (comezando polo Paleolítico), que cos anos daría pé para unha publicación monográfica sobre o tema (Arias/Romero 1995).

Polo traballo realizado xa nos seus tres primeiros anos de funcionamento, a Sección recibiu o Premio Otero Pedrayo das Deputacións galegas, recollido en acto oficial en Ourense, en novembro de 1979. Mereceu tamén o Premio Adelfa-Lugo en outubro de 1987 polo seu labor en defensa do patrimonio cultural e natural.

A Sección foi medrando coa incorporación de novos membros de número e de colaboradores, e foise conformando un equipo que contaba cun forte compromiso galego e que, ao mesmo tempo, trataba de integrar tamén persoas doutras ideas ou sensibilidades, sempre cun respecto aprendido dos “vellos” patrucios da cultura galega, ligados ou non ao IEGPS (os xa entón desaparecidos, como López-Cuevillas ou Taboada Chivite, e Antonio Fraguas, Xaquín Lorenzo ou Filgueira Valverde, por citar só os que tiveran ou tiñan relación cos temas de arqueoloxía), predecesores que, ademais de facer ciencia, practicaron e inculcaron o que eles chamaban “sentimento da terra”. Así, e sobre todo por impulso de García Martínez, coa anuencia doutros membros do grupo e coa estéril resistencia dalgúns, intentouse integrar na Sección persoas doutras entidades ou a título particular, integracións que non sempre deron resultado. En todo caso, mantívose sempre o circio criterio e a idea inamovible dunha arqueoloxía e prehistoria concibidas por e para unha Galicia global e enteira, coa súa ampla diversidade pero pensada como un país propio.

Por iso, causou forte impacto a importante perda do sentido galeguista desta institución, que acabou provocando que se desficesen, de facto, as Seccións de Arqueoloxía e de Etnografía (onde estaban outros membros que tamén eran ou foran arqueólogos). Iniciouse outra etapa na que houbo intentos de herdar dalgún xeito aquel espírito da terra, na pretendida renovación do Seminario de Estudos Galegos promovida por persoas como Isaac Díaz Pardo e Ramón Martínez López, e, logo xa de modo decisivo, para servir de contacto e de transmisión co Museo do Pobo Galego, que xurdira en 1976.

A última (mellor sería dicir a derradeira) reunión da Sección de Arqueoloxía e Prehistoria do IEGPS celebrouse o 13 de xaneiro de 2001, precisamente no Museo

do Pobo Galego. Uns anos antes, en xuño de 1998, nunha xuntanza celebrada no Museo Etnolóxico de Ribadavia, analizárase a preocupante situación da entidade e concluírase que o xeito de facer unha arqueoloxía marcada pola colaboración e a coordinación de persoas e entidades, coa participación democrática de moitos dos investigadores da época, chegara ao seu fin.

A ARQUEOLOXÍA NOUTRAS INSTITUCIÓNS

Por último, cómpre citar tamén brevemente o papel doutras institucións como a/s universidade/s³. En primeiro lugar, por tradición e cronoloxía, o da Universidade de Santiago de Compostela (USC) en solitario, para concluír que case nada ou moi pouco se fixo no ámbito estrito da arqueoloxía galega a partir dos anos 50. Pero si hai que salientar, como xa se fixo outras veces (Acuña 1991, Acuña/Casal 2009a), a enorme incidencia que tivo a estada do profesor Alberto Balil Illana na formación e na actividade científica de varias xeracións de arqueólogos entre finais dos anos 60 e mediados dos 70, mesmo cando Balil xa tiña o destino na Universidade de Valladolid, o que potenciou enormemente o traballo e estudos arqueolóxicos galegos, sobre todo pero non unicamente, para as etapas castrexa e galaico-romana. As achegas profesionais de Fraguas na USC, antes e despois de 1950, cinguíríanse maiormente á disciplina de xeografía, sen prexuízo dalgunhas incursións eventuais e informais no tema arqueolóxico.

Porén, desde fins dos 70 e comezos dos 80, moitas das persoas vinculadas á USC tamén formaban parte da Sección de Arqueoloxía do IEGPS. Para exemplificarlo abonden os nomes dos profesores Acuña Castroviejo, Caamaño Gesto, Casal García, Rodríguez Casal ou Vázquez Varela.

Igual vinculación co IEGPS tiñan, na mesma altura, a maioría dos arqueólogos destinados dalgunha maneira aos museos arqueolóxicos máis importantes: Ourense (con Fariña Busto, Rivas Fernández ou Sierra Rodríguez), A Coruña (López Gómez), Lugo (Arias Vilas) e, como xa se apuntou antes, o de Pontevedra a través de Alfredo García Alén e posteriormente con Antonio de la Peña.

Desde mediados dos 80 continuaron as achegas e traballos, cada vez máis “profesionalizados”, desde a USC e, despois, tamén desde a Universidade de Vigo (campus de Ourense) e, en moita menor medida debido ás súas titulacións e disciplinas (máis orientadas ao mundo da historia antiga e outras humanidades como a documentación), desde a Universidade da Coruña. En calquera caso, nas tres universidades, así como nalgún outro centro de investigación vinculado directa ou indirectamente ao CSIC, na última década do século XX actuábase

3 Pode verse, a este respecto, Acuña/Casal 2009a e 2009b.

cada vez máis con equipos integrados por profesores, alumnos, licenciados e/ou doutorandos, abarcando desde o Paleolítico ata a época medieval, debendo citarse unha crecente atención á chamada “arqueoloxía da paisaxe”, nucleada arredor de F. Criado Boado (logo no CSIC), á “arqueometría” coordinada por J. Rey Castiñeira (USC), así como á investigación da prehistoria máis recuada arredor de R. Fábregas Valcarce (USC) ou ás escavacións no mundo castrexo e galaico-romano iniciadas por F. Pérez Losada (UVigo), sentando todos eles as bases do que se faría xa no século XXI.

Por último, non está de máis rematar lembrando tamén a vertente máis patrimonial da arqueoloxía, polo papel que, sobre todo por medio dos técnicos arqueólogos da administración autonómica, se empezaba a facer en Galicia xa entrando nos anos 90, conxugando ás veces o labor de protección e mesmo de difusión co da propia investigación de campo e de gabinete. Neste ámbito destacan os nomes de X. Carballo Arceo en Pontevedra, G. Meijide Cameselle en Lugo ou A. Seara Carballo en Ourense.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Abel Vilela, Adolfo de (2019): “A produción bibliográfica de Antonio Fraguas na súa etapa de Lugo (1950-1959)”, en Nieves Herrero e María Xesús Nogueira (eds.), *Antonio Fraguas. A cultura como forma de vida*. Santiago de Compostela: Universidade, 77-95.
- Acuña Castroviejo, Fernando (dir.) (1991): *Finis Terrae. Estudos en lembranza do Prof. Dr. Alberto Balil*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Acuña Castroviejo, Fernando *et al.* (1979): *Prehistoria e arqueoloxía de Galicia. Estado da cuestión*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento, Sección de Arqueoloxía e Prehistoria.
- Acuña Castroviejo, Fernando e Raquel Casal García (2009a): “Vinte anos de arqueoloxía galaico-romana e medieval”, *Minius* 17 (I parte), 121-143.
- (2009b): “Luces e sombras na arqueoloxía galega: a arqueoloxía en Galicia no último decenio”, *Galegos = Gallegos* 7, 184-187.
- Arias Vilas, Felipe e Ana M.ª Romero Masiá (1995): *Diccionario de termos de Prehistoria e arqueoloxía*. Vigo: Ir Indo.
- Arias Vilas, Felipe e Francisco Calo Lourido (2018): “Carlos García Martínez e o Instituto ‘Padre Sarmiento’: transmitindo paixón e facendo país”, *Adra* 13, 45-55.

- Arias Vilas, Felipe e Francisco Fariña Busto (en prensa): “Luis Monteagudo García. Bio-bibliografía”, *150 años de una profesión: de anticuarios a conservadores. Actas de las Jornadas celebradas en el MAN*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- Boletín Auriense 37 (2007): *Taboada Chivite no centenario do seu nacemento (1997-2007)* [número monográfico].
- Castro López, Ramón (1929): *Reseña histórico-descriptiva de la parroquia de Vilar de Ortelle y su comarca y de los monumentos protohistóricos del partido de Monforte de Lemos, con una relación de los principales santuarios, leyendas, supersticiones y otras curiosidades antiguas del país*. Monforte de Lemos: Imprenta F. Rodríguez.
- Fraguas Fraguas, Antonio (1953): “Apuntes sobre mámoas lucenses”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* LXXXI, 142-146.
- (1962a): “Restos dolménicos próximos a la ciudad de Lugo”, en *Homenaje al Profesor Cayetano de Mergelina*. Murcia: Universidad, 343-350.
- (1962b): “Castros de la comarca lucense”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* XVII, 307-328.
- (1971): “Un silbato de piedra y otros objetos”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* XXVI, 117-119.
- (1974): *Lugo*. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos.
- García Martínez, Carlos (2006): “Na rodeira do Seminario de Estudos Galegos”, en Carlos García Martínez, María Xosé Fernández Cerviño e Xosé Manuel González Reboredo (eds.), *Antonio Fraguas Fraguas (1905-1999): un home que traballou sempre “por e pra Galicia”. Ofrenda no seu Centenario*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 196-223.
- López Cuevillas, Florentino e Antonio Fraguas Fraguas (1955): “Los castros de la tierra de Saviñao”, en *III Congreso Nacional de Arqueología. Galicia 1953*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, C.S.I.C., 273-333 + láminas.
- López Cuevillas, Florentino, Antonio Fraguas Fraguas e Pura Lorenzana (1930): “Mámoas do Saviñao. A anta de Abuime e a necrópole de Monte da Morá”, *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos* V, 67-90.
- Redacción (1976): “Vintedous arqueólogos e prehistoriadores galegos piden a creación dun organismo propio”, *La Voz de Galicia* 12/XI/1976, 16.
- Regueiro Tenreiro, Manuel et al. (2019): *Os nove anos de Fraguas en Lugo*. Lugo: Colectivo Egeria.
- Richmond, I. A. (1931): “Five town-walls in Hispania Citerior”, *Journal of Roman Studies* 21 (1), 86-100.
- Rodríguez González, Xulio e Avelino Rodríguez González (2016): *Na procura do pasado. Orixe e desenvolvemento da arqueoloxía en Ourense*. Ourense: Museo Arqueolóxico de Ourense-Xunta de Galicia.